

זכירת מעשה עמלק

בשיעור זה נעייין במצות זכירת מעשה עמלק, שאנו נוהגים לקיימה בקריאת פרשת זכור, ונעמוד בעיקר על שיטת הרמב"ם במצוה זו.

הגדרת המצוה

דברי הרמב"ם מצויים בשלושה מקומות.
א. ספר המצוות, עשה קפ"ט:

מצוה קפ"ט היא שציוונו לזכור מה שעשה לנו עמלק מהקדימו להרע לנו, ושנאמר זה בכל עת ועת ונעורר הנפשות במאמרים להלחם בו, ונזרז העם לשנוא אותו עד שלא תשכח המצוה ולא תחלש שנאתו ותחסר מהנפשות עם אורך הזמן, והוא אמרו ית' "זכור את אשר עשה לך עמלק". ולשון ספרי: "זכור את אשר עשה לך" - בפה, "לא תשכח" - בלב, כלומר אמור מאמרים בפיך שיחייבו בני אדם שלא תסור שנאתו מהלבבות. ולשון ספרא: "זכור את אשר עשה לך עמלק", יכול בלבבך, כשהוא אומר "לא תשכח", הרי שכחת הלב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור", שתהא שונה בפיך. הלא תראה שמואל הנביא כשהתחיל לעשות המצוה הזאת איך עשה, שהוא זכר תחלה מעשהו הרע ואחר כך צוה להרגם, והוא אמרו ית' "פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל".

ב. ספר המצוות, לא תעשה נ"ט:

מצוה נ"ט שהזהירנו משכוח מה שעשה לנו זרע עמלק והקדימם להזיק לנו, וכבר בארנו במצות קפ"ט ממצוות עשה לזכור מה שעשה לנו עמלק ולחדש שנאתו מצות עשה, וכן אנחנו מוזהרין מהשליך זה מלבנו ומשכוח אותו, והיא מצות לא תעשה, והוא אמרו ית' "לא תשכח", ובספרי, "זכור" - בפה, "לא תשכח" - בלב, כלומר לא תשליך שנאתו ולא תסירנה מנפשך.

ג. הל' מלכים (פ"ה ה"ה):

וכן מצות עשה לאבד זכר עמלק, שנאמר "תמחה את זכר עמלק", ומצות עשה לזכור תמיד מעשיו הרעים ואריבתו כדי לעורר איבתו, שנאמר "זכור את אשר עשה לך עמלק", מפי השמועה למדו "זכור" - בפה, "לא תשכח" - בלב, שאסור לשכוח איבתו ושנאתו.

במצוה קפ"ט האריך הרמב"ם בחיוב להזכיר את ענין עמלק לאחרים: "ושנאמר זה בכל עת ועת ונעורר הנפשות במאמרים להלחם בו, ונזרו העם לשנוא אותו עד שלא תשכח המצוה ולא תחלש שנאתו ותחסר מהנפשות עם אורך הזמן". בהלכות מלכים אין ביטוי לכך אלא לעצם הזכירה, הנעשית בין אדם לעצמו ולא לזולתו. יש להבין, אפוא: א. את מקורו של הרמב"ם לדבריו בספר המצוות - מנין לרמב"ם שמצוה לעורר אנשים לשנוא את עמלק ולהילחם בו. ב. את הטעם להבדל שבין ספר המצוות ובין הי"ד החזקה.

בהקשר זה יש לציין, שבמנין שישים המצוות ההכרחיות שמונה הרמב"ם בסוף מצוות עשה¹, לא מופיעה מצות זכירת מעשה עמלק, אף שהמצוה היא "לזכור תמיד מעשיו הרעים". יתכן לבאר דבר זה בכך שהמצוה אותה מונה הרמב"ם בספר המצוות איננה מוטלת על כל אדם, אלא על מנהיגי הציבור: המלך, הסנהדרין וכדומה. המצוה היא לעורר "הנפשות במאמרים להלחם" בעמלק. כשם שהמלחמה איננה מוטלת על כל יחיד אלא על הציבור ומנהיגיו, כך גם הזכירה, המובילה למלחמה, איננה מוטלת על כל יחיד אלא על הציבור, ועל כן איננה נמנית במנין שישים המצוות ההכרחיות לכל אחד מישראל. הבנה זו מחזקת את השאלה שפתחנו בה: מדוע בי"ד החזקה אין זכר לכך שהמצוה היא לעורר אנשים אחרים או את הציבור, והמצוה מוגדרת כמצות יחיד.

הרמב"ן בפירוש התורה (דברים כ"ה, י"ז) דן בהגדרת המצוה:

"זכור את אשר עשה לך עמלק". כבר הזכרתי המדרש שדרשו בו בספרא, יכול בלבך, כשהוא אומר "לא תשכח" הרי שכחת הלב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור" - שתהא שונה בפיך. וכן בספרי, "זכור את אשר עשה לך עמלק" - בפה, "לא תשכח" - בלב. ולא ידעתי מה היא הזכירה הזו בפה, אם לאמר שנקרא פרשת עמלק בציבור, ונמצינו למדין מן התורה 'בשניה זכור' (מגילה כ"ט), ויהיה סמך למקרא מגלה מן התורה. והנכון בעיני שהוא לומר שלא תשכח מה שעשה לנו עמלק עד שנמחה את שמו מתחת השמים, ונספר זה לבנינו ולדורותינו לומר להם כך עשה לנו הרשע, ולכך נצטוינו למחות את שמו. וכן במעשה מרים נצטוינו להודיעו לבנינו ולספר בו לדורות, ואף על פי שהיה ראוי גם להסתירו שלא לדבר בגנותן של צדיקים, אבל צוה הכתוב להודיעו ולגלותו כדי שתהא אזהרת לשון

¹ לשון הרמב"ם: "...ומהם מצוות מתחייבות לכל איש בהכרח בכל זמן ובכל מקום ובאיזה ענין שיהיה כגון ציצית ותפילין ושמירת שבת, ונקרא המצוות שהן מזה המין 'המצוות ההכרחיות', מפני שהם מתחייבות לכל איש שהגיע לפרקו מישראל בהכרח בכל זמן ובכל מקום ובכל ענין, וכשתסתכל באלו הרמ"ח מצוות עשה תמצא המצוות ההכרחיות מהם שישים מצוות, ובתנאי שהאיש שאמרנו שחייב באלו השישים המצוות ההכרחיות שיהיה ענינו כענין שרוב בני אדם בו, והוא שיהיה עומד בבית במדינה, ויאכל המאכלים הידועים למזון האדם, רוצה לומר הלחם והבשר, ויעשה סחורה עם בני אדם, וישא אשה ויוליד...".

הרע שומה בפיהם, מפני שהוא חטא גדול וגורם רעות רבות ובני אדם נכשלים בו תמיד, כמו שאמרו: והכל באבק לשון הרע.

הרמב"ן מתלבט מהו גדר הזכירה בפה המוזכרת בחז"ל. האפשרות הראשונה שמביא הרמב"ן היא שהזכירה בפה היא קריאת פרשת זכור, ומכאן נלמדת החובה לקריאת פרשת זכור מן התורה². הרמב"ן אינו מסתפק בהבנה זו, ומבאר שהמצוה היא לספר לבנינו ולדורות הבאים את מעשיו של עמלק שבעבורם נתחייב עליה. לכאורה, ההבנה הפשוטה של דברי חכמים: "זכור" - בפה, היא שיש לומר בפה את מעשיו של עמלק. הרמב"ן לא מתייחס להבנה זו כלל, אף שנראה שהיא פשוט דברי חכמים, ויש להבין זאת.

מדרשי ההלכה

הרמב"ם מביא במצות עשה קפ"ט שני מדרשי הלכה הדנים במצוה זו: הספרא והספרי. עיון בהם יש בו להעמידנו על מקורותיו של הרמב"ם לדבריו במצוה זו. זה לשון הספרא (בחוקותי, פרשת א', ג'):

וכן הוא אומר "זכור את יום השבת לקדשו". יכול בלבך, כשהוא אומר "שמור", הרי שמירת לב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור", שתהיה שונה בפוך.

וכן הוא אומר "זכור ואל תשכח את אשר הקצפת את ה' אלהיך במדבר". יכול בלבך, כשהוא אומר "אל תשכח", הרי שכיחת לב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור", שתהא שונה בפוך.

וכן הוא אומר "זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים". יכול בלבך, כשהוא אומר "השמר בנגע הצרעת לשמור מאד ולעשות", הרי שכיחת לב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור", שתהיה שונה בפוך.

וכן הוא אומר "זכור את אשר עשה לך עמלק". יכול בלבך, כשהוא אומר "לא תשכח", הרי שכיחת לב אמורה, הא מה אני מקיים "זכור", שתהיה שונה בפוך.

ולשון הספרי (כי תצא, פ"ז):

"זכור אשר עשה לך עמלק". "זכור" - בפה, "ואל תשכח" - בלב.

נראה, ששינוי הלשון בין שני המדרשים יש בו ללמד על התייחסות שונה למצות הזכירה.

² כך הבינו חלק מן הראשונים, ע"י בדברי הראב"ן (מגילה): "זכירה דהתם (כתוב זאת זכרון בספר) מנלן דקריאה היא, דכתיב 'זכור', יכול בלב, כשהוא אומר 'לא תשכח' הרי שכחת הלב אמור, הא מה אני מקיים 'זכור', בפה, קריאת פרשת עמלק". ע"י בענין זה בשיעור "קריאת פרשת זכור", לעיל עמ' קכא.

בספרי, החיוב לזכור והאיסור לשכוח הם שני צדדים של ענין אחד. הרי זה מעין מה שכתב הרמב"ם בהל' תלמוד תורה (פ"א ה"י):

עד אימתי חייב ללמוד תורה, עד יום מותו, שנאמר "ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך", וכל זמן שלא יעסוק בלימוד הוא שוכח.

אסור לשכוח את דברי התורה, ולשם כך יש לזכור אותם. הזכירה היא על מנת שלא לשכוח.

כך יש להבין את לשונו של הרמב"ם בהל' מלכים:

ומצות עשה לזכור תמיד מעשיו הרעים ואריבתו כדי לעורר איבתו, שנאמר "זכור את אשר עשה לך עמלק", מפי השמועה למדו "זכור" - בפה, "לא תשכח" - בלב, שאסור לשכוח איבתו ושנאתו.

האיסור לשכוח מהווה סיכום להלכה כולה, והוא גם עניינה של הזכירה. זכירת עמלק נועדה כדי שלא נשכח את איבתו.

בספרא נראה שיש הבנה נוספת בענין הזכירה, ולהבנת הדרשה בספרא נעיין בדרשה דומה בענין אחר, על הפסוק (ויקרא כ"ב, ל"ב):

וְלֹא תַחֲלֹלוּ אֶת שֵׁם קְדֹשִׁי וְנִקְדַּשְׁתִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי ה' מְקַדְּשְׁכֶם.

זה לשון הספרא (אמור, ט):

"ולא תחללו". שומע אני ממשמע שנאמר "ולא תחללו", אמור קדש, וכשהוא אומר "ונקדשתי" - מסור את עצמך וקדש שמי.

כוונת הדברים היא, שבאיסור שלא לחלל את שם ה' כלולה גם החובה לקדש שמו - לנהוג בדרך המקדשת שם שמים ואינה מחללת אותו. אף על פי כן אמרה התורה "ונקדשתי", ועל כן יש לומר שזהו ציווי נוסף, מעבר לאיסור לחלל שם שמים (ולחיוב לקדש שמו הכלול בו). מכאן למדו חז"ל על חיוב מסירות נפש, הנוסף על איסור חילול ה'.

אף בענייננו יש לומר, שבאיסור לשכוח את מעשי עמלק כלולה החובה לזכור אותם, שכן כל זמן שאין הוא עוסק בכך - הוא שוכח, כדבריו של הרמב"ם בהל' תלמוד תורה. מה הוסיפה התורה בחיוב לזכור, שאיננו כלול באיסור לשכוח? "שתהא שונה בפוך".

נראה, שמכאן למדו הרמב"ם והרמב"ן שהחובה לזכור איננה אמירה בפה גרידא, שכן זו כלולה באיסור לשכוח, אלא יש בה חובה נוספת, והיא החיוב לומר לאחרים ולעורר אותם - כדברי הרמב"ם, או החיוב לספר לבנים - כדברי הרמב"ן.

ישוב השאלות

שיטת הרמב"ם ברורה. להלכה פסק הרמב"ם כספרי, שהחויב במצוה הוא זכירה בפה על מנת שלא לשכוח³. אף על פי כן, הביא את דברי הספרא בספר המצוות, על פי דרכו לכלול בספר המצוות אף דברים שאינם להלכה, כדי להרחיב את הגדרת המצוה - שלא נבוא למנות דברים אלה בפני עצמם, וכדי ללמדנו שאף שלא נפסק כך להלכה - העושה כן מצוה בידו⁴. על כן הביא בהגדרת המצוה את דברי שמואל הנביא, שכן מתוך הגדרת המצוה כחויב לעורר הנפשות להלחם בעמלק נובע כי זוהי חובה על המנהיגים, ודברי שמואל הם דוגמא לכך. אף דברי הרמב"ן ברורים. החיוב לזכור אינו יכול להסתכם באמירה בפה בלבד, שכן יש בו חיוב נוסף, מעבר לאיסור לשכוח, וחיוב זה בא בשתי דרכים - קריאה בתורה או חובה לספר לבנים.

"זכור", "לא תשכח"

שואלים המפרשים⁵ על דברי הספרי, האומר:

"זכור אשר עשה לך עמלק". "זכור" - בפה, "ואל תשכח" - בלב.

מדוע לומר שהזכירה היא בפה, ולא לומר שהן מצות הזכירה והן איסור השכחה הן בלב, האחת מצות עשה והאחרת מצות לא תעשה? כך, למשל, נמנית השביתה בשבת כמצות עשה, ואיסור עשיית מלאכה כמצות לא תעשה, אף ששתיהן באותן ענין. כך כתב הרמב"ם עצמו בשורש השישי משרשי ספר המצוות:

המצוה שיהיה בה עשה ולא תעשה ראוי למנות עשה שבה עם מצוות עשה ולא שבה עם מצוות לא תעשה. דע שהדבר האחד יהיה בו עשה ולא תעשה על אחד משלשה פנים. אם שיהיה מעשה מן המעשים מצות עשה והעובר עליו יעבור על מצות לא תעשה, כמו שבת ויום טוב ושמטה שעשיית מלאכה בהם מצות לא תעשה והמנוחה בהם מצות עשה כמו שיתבאר, וכן תענית צום כפור מצות עשה והאכילה בו מצות לא תעשה...

מהו ההבדל, אפוא, בין זכירת עמלק ובין השביתה בשבת ודומותיה? נראה לומר, שאיסור מלאכה בשבת הוא לאו שבמעשה, ושכחת עמלק הוא לאו שבמחשבה, ומכאן נובע ההבדל. הבנה זו יכולה להסתייע מלשון הרמב"ם בשורש השישי, המדגיש כי הוא עוסק ב"מעשה מן המעשים", ולא במחשבה⁶.

³ נראה שפסק ספרי משום שבספרי הדרשה היא על הפסוק העוסק בזכירת עמלק, ובספרא הובאה דרשה זו בדרך אגב, בתוך דרשה על פסוק אחר (עיי"ש). הדרשה המובאת על הפסוק עצמו היא העיקרית, וכמוה יש לפסוק.

⁴ במצוה ברה ח"א עמדנו על ענין זה, ראה למשל במצות אהבת ה' (מהדו"ב עמ' ע"ז-ע"ח).

⁵ עי' במצויין ב"ספר המפתח" שברמב"ם מהד' פרנקל, להל' מלכים פ"ה ה"ה.

יש להבין, אם כן, מדוע שונה המחשבה מן המעשה בענין זה? מדוע לא ניתן למנות עשה ולא באותו ענין כאשר המצוה נעשית במחשבה ולא במעשה? מדברי הרשב"א עולה הגדרה בענין זה. בגמרא מובא (ברכות ט"ו ע"א):

משנה. הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו יצא, רבי יוסי אומר: לא יצא...

גמרא. מאי טעמא דרבי יוסי, משום דכתיב "שמע", השמע לאזנך מה שאתה מוציא מפיו. ותנא קמא סבר "שמע", בכל לשון שאתה שומע, ורבי יוסי תרתי שמע מינה.

כיצד לומד ר' יוסי את שני הדינים - הן את החובה להשמיע לאזנו והן את ההיתר לקרוא בכל לשון - מן המילה שמע? מבאר הרשב"א (שם):

ונראה לפרש דהכי קאמר, כיון דדרשת מינה כל לשון שאתה שומע, ממילא שמעת מינה דהוא צריך להשמיע לאזנו, דאי לא, למה לי דאצטריך רחמנא למשרי כל לשון שהוא שומע. פשיטא, שהרי אם אינו צריך להשמיע לאזנו אפילו בהרהור הלב בעלמא שרי, וכדמשמע לקמן (כ, ב) גבי בעל קרי, ובהרהור הלב לא שייך לשון, וממילא שמעינן שאין קפידה בין לשון הקודש לכל שאר הלשונות. אלא ודאי מדאצטריך רחמנא למשרי כל לשון ממילא שמעינן דצריך להשמיע לאזנו.

מבאר הרשב"א, שההיתר לקרוא בכל לשון כולל בתוכו ממילא את החיוב להשמיע לאזנו. הכיצד? אילו לא היה חייב להשמיע לאזנו, הרי שיוצא ידי חובה גם בהרהור, ובהרהור לא שייך להגדיר לשון מסויימת. על כן, מן הלימוד המתיר לקרוא בכל לשון אנו מבינים כי יש משמעות ללשון בה קורא האדם, שעל כן צריכה התורה להשמיע כי יכול לקרוא בכל לשון. מובן, אפוא, ממילא שצריך להשמיע לאזנו, שכך יש משמעות ללשון בה הוא קורא.⁷

⁶ בניגוד לשורש התשיעי, למשל, בו כתב הרמב"ם: "דע שכל צוויי התורה ואזהרותיה הנה הם בארבעה דברים: בדעות ובפעולות ובמדות ובדבור. וזה שהוא צונו להאמין דעה אחת מן הדעות, כמו מה שצונו להאמין היחוד ואהבת האל ויראתו, או שהזהירנו מהאמין דעה אחת מהדעות, כמו מה שהזהירנו מהאמין האדנות לזולתו. וכן צונו בפעולה מן הפעולות, כמו מה שצונו להקריב הקרבנות ובניית המקדש, והזהירנו מפעולה מן הפעולות, כמו מה שהזהירנו מהקריב לזולת האל ית' ומהשתחוות לנעבד זולתו. וכן צונו להתנהג במדה מהמדות, כמו מה שצונו בחמלה והרחמנות והצדקה והחסד, והוא אמרו 'ואהבת לרעך כמוך', והזהירנו במדה מן המדות, כמו מה שהזהירנו מהשנאה והנקימה והנטייה ודרישת הדם וזולת זה מהמדות הרעות כמו שאבאר. וצונו לומר מאמר מן המאמרים, כמו מה שצונו לשבח וליהנות אליו ולהתודות על העונות ועל הפשעים והדומה לזה ממה שיתבאר, והזהירנו מדבור אחד מן הדבורים, כמו מה שהזהירנו מהשבע לשקר והרכילות ולשון הרע והקללה וזולת זה..."

⁷ יש להעיר, שהשגת אריה (סי' ז') חולק על הרשב"א, וכך הוא כותב: "...ועוד שצריך דברי הרשב"א תמוהין הן, דוודאי בהרהור נמי שייך לשון אם צריך להרהר בלשון הקדש דווקא, או במהרהר בכל לשון סגי, ואין סברא לחלק בין הרהור לדיבור לענין זה כלל..."

נמצא, שעל פי הרשב"א הרהור איננו נעשה על ידי מילים, ועל כן "בהרהור לא שייך לשון". הרהור נעשה במושגים. אדם מהרהר בענין עצמו, ולא במילים. באותו אופן ניתן להגדיר, שבהרהור לא שייך להבדיל בין עשה ובין לא תעשה. אדם מצווה לעסוק במחשבתו בענין עמלק, והוא מהרהר בענין זה בצורה מושגית, ולא במילים מסויימות, ועל כן לא ניתן למנות זאת כשתי מצוות. הרהור אחד הוא, ואינו מתחלק לעשה וללא תעשה.

